

Ռ. Կ. ՄԱԶԱՂԵՏՈՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԿՐՈՆԱ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՎ ԾԻՍԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐԸ ԱՐԵՎՄՏԱՏՎԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառապաշարային տարբերությունները բաժանվում են յոթ ենթախմբերի (զուտ արևմտահայերեն բառեր, առավելաբար արևմտահայերեն բառեր, արևելահայ-արևմտահայ համանուններ, արևելահայերենի փոխառյալ բառի դիմաց հայերեն նորակազմություններ, միևնույն հասկացության համար բառակազմական տարբեր բաղադրիչներով հայերեն բառեր երկու տարբերակներում, հնչյունափոխական ուղղագրական տարբերակներ և գրաբարյան բառեր ու բառաձևեր, որոնք պահպանվել են արևմտահայերենում)¹: Դրանցից առաջինը կազմում են, այսպես կոչված, «զուտ արևմտահայերեն» բառերը:

Բառապաշարի այս շերտը արևելահայերեն-արևմտահայերեն համադրության մեջ ամենատարբեր է: Սրանք այն բառերն են, որոնց գործածությունը դուրս չի գալիս արևմտահայերենի սահմաններից: Մի շարք պատճառներով դրանք մնացել են որպես արևմտահայերենի բնորոշ (և միայն նրան բնորոշ) բառեր: Ընդ որում պատճառները հիմնականում արտալեզվական են: Բովանդակային առումով դրանք խիստ բազմազան են և ընդգրկում են ամենատարբեր ոլորտներ՝ կապված արևմտահայ կյանքի, կենցաղի ու սովորույթների, ինչպես նաև պատմաաշխարհագրական միջավայրի, բուսականների ու կենդանական աշխարհի հետ: Սրանց պետք է հավելել նաև եկեղեցական-կրոնական ծեսերի, արարողությունների ու սովորույթների հետ կապված բազմաթիվ բառերը:

Վերջիններս, թվում է, պետք է ընդհանուր լինեին հայերենի բոլոր փուլերի և շերտերի համար, մանավանդ որ իրենց արմատներով գալիս են մեր պատմության հնագույն շրջաններից և դրանց մի մասը սրբագործված է Եկեղեցու մկրտապետական կանոններով: Սակայն այս դեպքում դեր են խաղացել նաև հասարակապան-քաղաքական տարբեր միջավայրերը, որոնցում 20-րդ դարում հայտնվեցին մեր ժողովրդի երկու հատվածները, հետևաբար և մեր լեզվի երկու ճյուղերը: Հայրենիքի կորստից հետո արևմտահայերենը վերածվեց Սփյուռքի հայության հաղորդակցման միջոցի, ուր գերակա դարձավ հայապահպանության գործոնը: Այդ գերնպատակին հասնել անհնար էր առանց Եկեղեցու բացառիկ դերակատարության, որով և պայմանավորվեց այս ոլորտի բառերի գործածության մեծ հաճախականությունը արևմտահայերենում:

Մինչդեռ Խորհրդային Հայաստանում ամբողջատիրական հասարակարգի և աթեիզմի համընդհանուր տիրապետության պայմաններում եկեղեցական-կրոնական ընդհանուր

¹ Այդ մասին առավել մանրամասն տես Ռ. Մաքսպետյան, Արևելահայերեն-արևմտահայերեն ուղղախոսական-բացատրական բառարան, Ե. 2000:

բառապաշարը, տերմինաբանությունը մատնվեցին մոռացության և հետևողականորեն դուրս մղվեցին գործածությունից, ուստի և այդ բառապաշարին հնարավոր չէր հանդիպել թե՛ մասնավոր և գրականության մեջ, թե՛ բառարաններում, որոնք արտացոլում են կենդանի լեզվի բառապաշարը: Բերենք ասվածը հաստատող մի խոսում վկայություն հայ բառարանագրության երախտավորներից մեկի՝ Էդ. Աղայանի ակամա «խոստովանությունից»:

Բնութագրելով բառացանկի ընտրության սկզբունքները՝ հեղինակը թվարկում է, թե որ բառերն ու բառաձևերը չեն ընդգրկվել իր բառարանում, ու առաջաբանի 13-րդ կետում գրում է. «Կրոնական ու եկեղեցական բառերի մեծ մասը, որոնց իմացումը, հեղինակի կարծիքով, այսօրվա մասսայական ընթերցողին անհրաժեշտ չէ»²:

Ինչ խոսք, մյուս մոտեցումը տուրք է ժամանակի բարքերին, պահանջներին ու մտածողությանը, մինչդեռ այսօր անհնար է առաջնորդվել մյուս սկզբունքներով:

Իբրև հետևանք, այսօր արևելահայերենում եկեղեցական միջավայրից դուրս գրեթե չեն գործածվում հիշյալ բնագավառին վերաբերող բառերն ու արտահայտությունները, իսկ արևմտահայերենը դրանք սրբությամբ պահպանել է: Այդ իսկ պատճառով այսօրվա ընկալմամբ եկեղեցական-կրոնական բովանդակությամբ ստորև բերվող բառերը, խորհրդային շրջանում գլխավորաբար, պատկանում էին արևմտահայերենի բառախմբին:

Այժմ փորձենք ներկայացնել այդ բառերից առավել բնորոշները համապատասխան բացատրություններով.

Բանկալ-Եկեղեցում կից հատուկ տեղ, ուր մոմ են վաճառում:

Գերեզմանօրհնող չէք³-Գերեզմանի օրհնության վճար քահանային:

Եղամ-Տաճարի մուտքի առջևի սրահը՝ զավիթ:

Զոմբ-Աբեղայի կնգուղ:

Ընծայանոց (ընծայարան)-Եկեղեցում զսնվող պահարան, ուր պահվում են Ս. Պատարագի նշխարը և զինին:

Ժամանոց-Պատարագի զինու սրվակ՝ բաժակաման:

Ժամավոր/ժամվոր/- Ժամ՝ եկեղեցի գնացող:

Ժամարար-Պատարագի քահանա:

Ժամոց (ժամուց)- Պատարագի քահանային տրվող դրամական նվեր:

Խախամ-Հրեա կրոնավոր, ուսրբի:

Խոռեկ-Եկեղեցական կարգուկանոնը (ծոմը, պատը) խախտել:

Խոստուկ-Խոստովանող, մեղքը ընդունող:

Մխատեր-Եկեղեցական ծխի պատասխանատու քահանա, հոգևոր հովիվ:

Մխատուն- 1. Քահանա ունեցող ընտանիք: 2. Երիցատուն, քահանայատուն:

Մռազատիկ-1. Տոմարական տարբեր հաշվարկումներով 50 տարին մեկ անգամ տոնվող Զատիկ, որ Երուսաղեմի հայկական և հունական եկեղեցիների միջև վիճաբանու-

² Էդ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե. 1976:

³ -չէք ածանցով կազմված բառերը բնորոշ են միայն արևմտահայերենին, ունեն լեզվական բնույթ և կապ չունեն վերոնշյալ արտալեզվական գործոնների հետ:

թյունների և բախումների պատճառ էր դառնում: 2. Փխբ. Չեղած ու չլինելիք օր, խելատա-
զատիկ:

Ծֆուլ-Կնգուղ, վեղար:

Կեռոն-Վրան մոմ կրող հատուկ զավազան, որ դպիրները տանում են թափորի առջևից:
Կորբան-1. Ջոհ, մատաղ: 2. Կամավոր նվերների զանձանակ: 3. Կամավոր նվեր՝ ժա-

մուց:

Հոգեբաժին-Տուրք քահանային՝ անջեցյալի տիրոջից:

Ձեռքպագ- Ձեռնահամբույր, հարզանքի տուրք:

Ձոնարան-Սուրբ սեղան, զոհասեղան:

Մաշակ-Հաղորդություն:

Մոխակ-Եպիսկոպոսական զավազան:

Մատրանապետ-Մատուռի պատասխանատու:

Մարդարիշար-Խունկի տեսակ:

Նվիրանոց-1. Սկիհ, բաժակ: 2. Նվերների աման, ընծայանոց:

Շաբաթանալ-Ըստ հրեական սովորույթի՝ հանգստանալ՝ աշխատանքը դադարեցնել:

Շուշտակ-Կնոջ մահից հետո կուսակրոն հոգևորական դարձած մարդ:

Շուշփա- Մաքուր կտոր, որ դրվում է սկիհի տակ, կամ ծառայում է այն մաքրելուն:

Պահքակեր-Պահքը խախտող և ուտող, պասակեր:

Սիմոնական-Կաշառքով ձեռնադրություն անող հոգևորական, շնորհավաճառ:

Տափանակ-Տուփ, զանձանակ, սրբության անոթ:

Տեր պապա-Քահանա, տերտեր:

Փակակալ-Ծեֆի՝ եկեղեցու բանալիները պահող մարդ:

Ջուտ արևմտահայերեն բառերի մեջ առանձնանում է բառերի մի խումբ, որ պայմանա-
կանորեն անվանել ենք ծիսական-ազգագրական իմաստներ արտահայտող բառեր:
Սրանք այն բառերն են, որոնք կապվում են արևմտահայության (ապա և սիլուրքահայու-
թյան) համայնքային-հայրենակցական տարբեր ըմբռնումների ու սովորույթների հետ:

Դրանց մեջ հատկապես ընդգծվում են ամուսնական-ընտանեկան հարաբերություննե-
րի հետ կապված հասկացությունները, որոնք առատ նյութ կարող են տալ ազգագրագետ-
ներին: Այսպես, հնագույն մի սովորության մասին է վկայում աստառածևեք բառը, որ նշա-
նակում է պայմանավորված դրամ կամ իրեր, որ փեսայի հայրը տալիս է հարսի հորը:
Այստեղ ակնհայտ է օժիտի հակառակ երևույթը, որն, ըստ երևույթին, գալիս է դրացի ժո-
ղովուրդներից (քրդեր-եզդիներ, կովկասյան ժողովուրդներ): Նույն ոլորտին է վերաբերում
նաև խնդրակ բառը, որ սերունդների համար պահել է հարսանեկան ծեսի հետ կապված
մի այլ ավանդույթ. մոտիկ ազգականները տնետուն էին շրջում և տանում հարսանյաց
հրավերները, ինչպես նաև ուզընկան բառը, որ նշանակում է խնամախոս:

Առհասարակ արևմտահայոց մեջ ամուսնական ծիսակատարությունը որոշակիորեն
տարբերվում էր հիմնականում կովկասյան ժողովուրդների ծեսերը որդեգրած արևելահա-
յոց սովորույթներից: Այդ առումով, չափազանց խոսում են աղջիկտես (հարսնացու ընտ-
րելու նպատակով աղջիկ տեսնելու գնալը), աղջիկբաղնիք (հարսանիքից առաջ հարսնա-
ցուին տրված լոգանք), դրամօժիտ (որպես օժիտ կամ օժիտի փոխարեն տրված դրամա-

կան փոխհատուցում), հինադրեք կամ հինադրոնք (հարս ու փեսայի ձեռքերին հարսանիքի նախորդ գիշերը հինա դնելու արարողություն) և այլն: Այս շարքի բառերի մեջ առանձնացնում են նաև այլևայլ հավատալիքների, սնուտի ըմբռնումներ ու սովորույթներ անվանող մի շարք բառեր, ինչպես՝ աղահամայություն, աղտահամայություն, մոմոաս, դիցանույշ և այլն: Զգալի թիվ են կազմում նաև մկրտության, ճշանադրության, հուղարկավորության և մի շարք այլ ծեսերի ու արարողությունների հետ կապված բառերը:

Ինչ խոսք, մեր ժողովրդի երկու հատվածների շփումներն ու աղերսները չեն բացառում ներկայացվող բառերի ու արտահայտությունների փոխներթափանցումները և սակավադեպ գործածությունները՝ մանավանդ ավագ սերնդի ներկայացուցիչների շրջանում: Այդ առումով, ներկայացվող բառերն ու արտահայտությունները զուտ արևմտահայերեն բառաշերտին վերագրելով՝ առաջին հերթին նկատի ունենք պաշտոնական հրատարակությունները, մամուլը և բառարանները:

Աղահամայություն- Աղի վրա՝ աղի միջոցով կատարվող հմայություն:

Աղջիկբաղնիք- Հարսանիքից առաջ հարսնացուին տրված լոգանք:

Աղջիկտես-Հարսնացու ընտրելու նպատակով աղջիկ տեսնելու գնալը:

Աղջկորդի- Չամուսնացած մորից ծնված զավակ, աղիճ:

Աղտահամ- Կեղտի վրա գուշակություններ անող:

Անժըմի- Կանացի երկաթյա ապարանջան ու մատանի, որն, ըստ ավանդության, դարբինը շինում է Ավագ Ուրբաթ գիշերը (փխբ. հուռուք, թալխաման):

Ասպականի- Որսորդներ՝ ձիերով ու շներով:

Ասպաստանիկ- 1. Խնամված ձի: 2. Երկրորդական՝ փոխարինող ձի:

Աստառանեք- Պայմանավորված դրամ կամ իրեր, որ փեսայի հայրը տալիս է հարսի հորը:

Աստել- Աղջիկ՝ հարսնացու ուզել՝ ընտրել:

Արապահ- Հարթ տանիքի չորս կողմը շրջափակող պատ՝ օտար հայացքներից պաշտպանվելու համար:

Բաջուկ - Տափակ նախշած հաց՝ ճշան հարսանեկան հրավերի:

Բոռտ- Օրորոցի անկողին՝ կենտրոնը ծակ, ուր կա լույակ՝ միզաման:

Դահմունք- 1. Բնամթերքով նվեր՝ ընծա: 2. Թեյանվեր:

Դիագող- Դի՝ մեռել գողացող՝ դիակապուտ:

Դիդղան- Նախշված փայտի կտոր, որ կախում են ընտիր՝ աչքի ընկնող անասունի վզից՝ աչքով չտալու համար:

Դոնբացեք- Դուռը բացելու վարձ:

Դրամօժիտ- Որպես օժիտ տրված գումար:

Ժամմուկք- Կախարդական խոսք կամ գրություն, բժժանք, թալխաման:

Խալան- Գին, որ փեսացուն վճարում է հարսի հորը (կալիմ, դալիմ):

Խնդրակ- 1. Տնետուն հարսանիքի հրավեր տանող մարդ: 2. Խնամակալ:

Խունթործ- Մոխիրով և քացախով պատրաստուկ՝ վերքի վրա դնելու համար:

Խուր- Կերուխում հարսի տանը՝ աղջիկ ուզելու ժամանակ:

Խոսեցեալ(ք)- 1. գ. Նշանված տղա կամ աղջիկ: 2. ան. Նշանված, ճշան դրած:

Խոսքառում- Խոսք առնելու արարողությունն ճշանդերեքից կամ հարսանիքից առաջ:
 Խոսքկապ- Նշանդերեքից առաջ զույգ կողմերի ծնողների միջև կայացվող համաձայնություն:

Կնքագրգեստ- Երեխայի մկրտության սպիտակ զգեստ:

Հալավ- 1. Առհասարակ զգեստ՝ հագուստ, շոր: 2. Հարս ու փեսայի համար գնվելիք հագուստերեն:

Հալավօրհներ- Ամուսնացողների հագուստները օրհնելու արարողություն:

Հարսանքատեր- Հարսանիքի տեր, սովորաբար փեսայի հայրը:

Հարսնալոշ- Հարսնացուի տանը թխված լավաշ հաց, որ ուղարկվում է ազգականներին՝ որպես հարսանիքի հրավեր:

Հարսնառ- Հարսին հոր տնից եկելուցի տանելու ծես:

Հարսնետուն- Հարսանքատուն:

Հափափել- Աղջիկ առևանգել:

Հերատուկ- 1. Գլխաբաց կին: 2. փխբ. Անամոթ, անպատկառ, լկտի:

Հինադրեք (հինադրոնք)- Հարս ու փեսայի ձեռքերին հարսանիքի նախորդ օրը հինադնելու արարողություն:

Հողապա- Ստորգետնյա զանձերը պահպանող ոգի:

Հողլաթ- Խանձարուրի հատուկ լաթի կտոր, որի վրա հող կամ ավազ էին լցնում:

Հողվըրտիք (հողվայրք, հողոտիք, հողոց, հողվրդի, հողտապան, հողք, հողվերք) - Գերեզման, գերեզմանոց, գերեզմանի հող:

Մակար- Հարս բերելու զնացող թափորի անդամ:

Մուճուր- Հարսանիքի տնտես՝ մատանապետ:

Մջուկ- Հարսի բրգաձև և շղարշով պատած գլխարկ:

Մոմոսա- Մեծ պահքի յոթ շաբաթները որոշելու համար երդիկից կախված սոխի գլուխ՝ վրան յոթ փետուր, որոնցից յուրաքանչյուրը շաբաթը մեկ հանում են, մոմոտոզ, ակլատիզ:

Յոթնօրեք[եթթնօր(եք)]- Թաղման յոթերորդ օրը մեջեջյալի գերեզմանը օրհնելը, հոգեհանգիստը, հոգեհացը:

Հափափել (յափափել)- Աղջիկ փախցնել:

Նախան- Առաջին պտուղ, բերք, նուբար, երախայրիք:

Նախանուն- Ավագանի կամ մկրտության անուն:

Ծնախորոմ- Ազգականներից հարսին տրվող ընծա:

Ծվոտ (շուտ)- Փետրվարի վերջին գիշերը:

Ողորմատեղ(ի)- Բարի գործ՝ հիշատակ, որի համար մեռնողին երանի են տալիս:

Որբոց-Քահանային տրվող զումար պսակի կամ թաղման արարողության կատարման համար:

Ուզ(ը) մկան- 1. Աղջկա ձեռքը խնդրող երիտասարդ: 2. Խնամախոս:

Պայ(իկ)- Հավերժահարս, դիցանուշ:

Ջայլ- Եղերամայրերի խումբ:

Ջայլել- Մեռելի շուրջը խմբվել՝ ողբալու համար:

Ջաջ- Երեխա փախցնող երևակայական էակ՝ կանացի կերպարանքով:

Ջրահմայություն- Ջրի վրա կատարվող հմայություն:

Տվայր(տուայր)- 1. Փեսայից հարսին տրվող օժիտ: 2. Ամուսնու մահից հետո կնոջն անցնող ունեցվածք:

Փեսախում- Նշանդրեքից հետո հարսի ծնողների կողմից ի պատիվ փեսացուի տրված կերուխում:

Փեսա(յա)ծու- 1. Փեսային հարսի մոտ կամ հարսին փեսայի մոտ տանող անձ: 2. Փեսայի մոտիկ ընկեր:

Փեսապատիվ- Հարսի ծնողների կողմից փեսայի հարազատներին ուղղված հրավեր հարսանիքի հաջորդ կիրակին:

Քողք(քօղք)- Պսակի օրը հարսնացուի դեմքը ծածկող քող:

Օժիտագիր- Օժիտի մասին գրավոր պայմանավորվածություն:

Օժիտադրամ- Նույնն է Դրամօժիտ:

Օրորոցախազ-Օրորոցի երեխաների օրորոցների վրա (տղա և աղջիկ) քաշվող խազ՝ իբրև նշան ապագայում նրանց իրար հետ ամուսնացնելու (թրք. բեշիկ քերթմե):

Ազգագրական բացառիկ արժեք են ներկայացնում նաև այն առած-ասացվածքները, որոնք տարածված լինելով արևմտահայ իրականության մեջ, պատկերացում են տալիս տարբեր հավատալիքների, ծիսական ավանդույթների, կենցաղային սովորությունների մասին: Այսպես՝ խտացված ժողովրդական մի հետաքրքիր հավատալիք է արտահայտում **Շապիկի փեշը գլխում քաշել, շապիկի մեջեն անցրել** ասացվածքը, որ փոխաբերաբար նշանակում է որդեգրել: Ավանդույթի համաձայն՝ որդեգրող կինը օտար երեխային իր շապիկի միջով է անցկացնում կամ շապիկի փեշը նրա գլխին է դնում, իբրև թե ինքն է նրա ծնողը:

Սովորաբար նման ժողովրդական արտահայտությունները լինում են խիստ պատկերավոր, որով արտահայտվող միտքը կամ գաղափարը դառնում է առավել ցայտուն և արտահայտիչ: Ահա նման մի այլ ասացվածք. **Երկու մեռելի քովեն որ անցնի, մեկը կը գողնա** (ասվում է խիստ ճարպիկ մարդու մասին), կամ՝ **Երկինքը ծիծերը կախել** (հորդ անձրև տեղալ), **Երկինքի այր՞ւն պիտի ըլլաս** (հասակդ դեռ շա՞տ է երկարելու), **Երկու ոտքը մեկ հողաթափի մեջ դնել** (մի բան պարտադրել) և այլն:

Ինչ խոսք, հիշյալ բառերն ու բառաձևերը անգնահատելի են մանավանդ գեղարվեստական գրականության մեջ, ուր դրանք կարող են գործածվել որպես ժամանակաշրջանի ու միջավայրի երանգավորում ստեղծող բառեր՝ յուրահատուկ գույն, համ ու հոտ հաղորդելով նկարագրվող իրադարձություններին: